

Tanulmány

A NŐK A TUDOMÁNYBAN¹

WOMEN IN SCIENCE

Pető Andrea

egyetemi tanár, az MTA doktora, Közép-Európai Egyetem
petoa@ceu.edu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő születésének 170. évfordulója alkalmából a nők helyzetét vizsgálja a tudományban, arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen történeti keretekben beszélünk e területen a nők hiányáról. A tanulmány három részből áll: a magyar helyzet áttekintése után a kérdésfelvetés történetét elemzi, és végül megoldási javaslatokat ad a nők egyenlő részvételének eléréséhez a tudományban az intézményi háttér, valamint a tudás átalakításával.

ABSTRACT

The article is commemorating the 170th anniversary of the birth of Vilma Hugonnai, the first female medical doctor in Hungary asking the question in what framework the absence of women in science can be discussed. The article is structured in three sections: after mapping the situation in Hungary today it explores the historical context followed by possible solutions for achieving equal representation of women in science with transforming institutions and the politics of knowledge.

Kulcsszavak: nők a tudományban, esélyegyenlőség, Magyarország, Európai Unió

Keywords: women in science, equal opportunity, Hungary, European Union

¹ A tanulmány a Magyar Tudomány Napján 2017. november 7-én az MTA felolvasótermében elhangzott előadás szerkesztett változata.

A tanulmány apropóját Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő születésének 170. évfordulója adja. Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő élete nemcsak a csíkos könyvek sorozatban Kertész Erzsébet által megírt *Vilma doktorasszony* című életrajzból ismert, hanem örzi a nevét már általános iskola, sőt díj is. Hugonnai Vilma egy grófi család ötödik gyermekeként született. A pesti leánynevelő intézetben tanult, addigra már kialakult a nőnevelés intézményrendszere. Tizennyolc évesen ment férjhez Szilassy Györgyhez, akinek engedélyével 1872–1879 között a zürichi orvosi egyetem hallgatója, ahol nyomorog, mert elfogyott a pénze. 1880-ban tért haza, ám orvosi oklevelét nem ismerték el, csak tizenhét év után, 1897-ben. Szülésznőként dolgozott, előadásokat tartott, könyveket jelentetett meg a gyermeknevelésről, beteggondozásról. Az Országos Nőképző Egyesület egyik alapítója, a nőmozgalom jeles alakja lett. 1887-ben férjhez ment Wartha Vince vegyészhez. Szakmai életében, mint sok más nőében is, új fejezetet nyitott az I. világháború. 1914-ben elvégezte a katoniorvosi tanfolyamot – a háború döntően befolyásolta a szakmai lehetőségeket, hiszen a férfiak helyét kellett és lehetett átvenni.

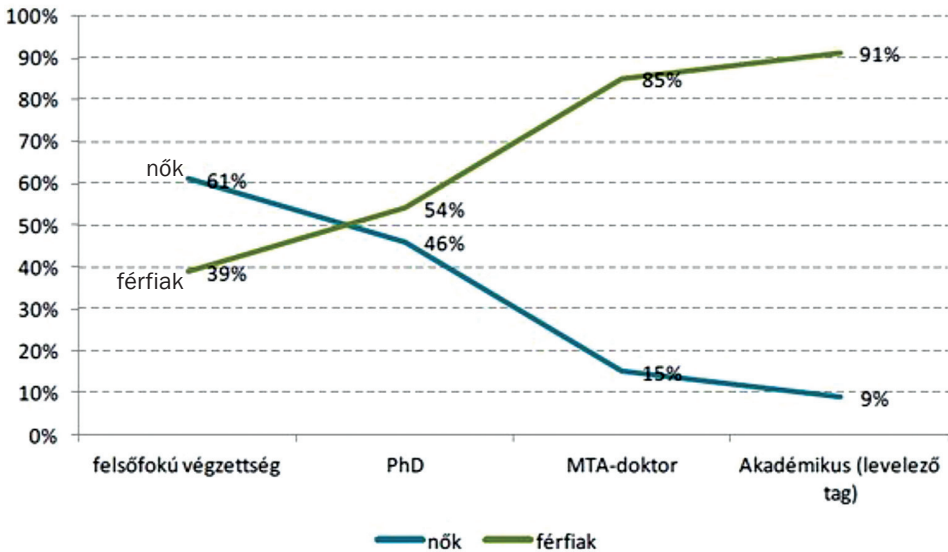
Hugonnai Vilma élete és munkássága jól példázza azokat a nehézségeket, amelyekkel a nők a tudományban szembekerültek, kerülnek és kerülni fognak. Az MTA vezetősége elkötelezett, hogy ezeket a nehézségeket feltárja, és megoldási javaslatokat terjesszen elő. Ennek keretében alakult meg a Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság, melynek nagy megtiszteltetés, hogy a tagja vagyok.

Az elmúlt évtizedekben jó néhány alkalommal voltam jelen a nők a tudományban való részvételét vizsgáló konferencián és megbeszélésen. A Horizont 2020 Tanácsadó Testülete humán és bölcsészettudományi csoportjának tagja voltam, illetve vagyok. Ott az Európai Unió kutatási politikáját próbáltuk abba az irányba terelni, hogy megfeleljen a 21. század kihívásainak. Emellett szintén a Horizont 2020 társadalmi nemekkel foglalkozó tanácsadó testületének is tagja vagyok, illetve társelnöke voltam, melynek célja a nők mint kutatók részvételét biztosítani a tudományban, illetve olyan tudás létrehozását támogatni, mely nem csak a társadalom egy csoportjára érvényes. Három célt tűztünk ki a bizottságban a nők tudománybeli támogatására. Ez a hármas célkitűzés – mint a változtatás záloga – még visszatér a tanulmányban: a nők létszámának növelése a tudományban, az intézményi háttér, valamint a tudás átalakítása.

De ebben a tanulmányban megpróbálom a nők helyzetének vizsgálatát a tudományban másképpen megközelíteni, mint a korábbi vizsgálatok. Mégpedig azt a kérdést teszem fel: hogyan beszélünk erről a kérdésről? Milyen történeti előzmények vannak, és milyen keretben beszélünk a nők hiányáról a tudományban? (Hargittai, 2015) A tanulmány három részből áll. Először elemzem a magyar helyzetet, majd a kérdésfelvetés történetét mutatom be, végül megoldási javaslatokat ismertetek a nők egyenlő részvételének eléréséhez a tudományban.

A MAGYAR HELYZET ELEMZÉSE

A legfontosabb források a nők a tudományban való részvételére a CEDAW- (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women) jelentések. Ezek a diszkrimináció minden formáját elutasító ENSZ-konvenció nemzetközi betartására vonatkozó országjelentések. Az aláíró országok kötelezik magukat, hogy mindent megtesznek a diszkrimináció felszámolásáért. Ezért meghatározott időszakonként jelentéseket készítenek, amelyben az élet minden területén, így a tudományban is, bemutatják, hogyan változott a nők helyzete. A civil szervezetek pedig úgynevezett árnyékjelentést adhatnak be, amelyben azokat az adatokat, folyamatokat mutatják be, melyek talán a kormányzati jelentésből kimaradtak, vagy nem kaptak elég hangsúlyt.

1. ábra. Nők és férfiak aránya a tudományos pályafutás egyes állomásain, 2010

Kevés a nő a tudományban. A hiány, hogy ezzel a képzavarral éljek, nem oszlik el egyenlően. A nagy társadalmi presztízzsel rendelkező szakmákban kevesebb a nő. Az oktatás alapképzésében még több a nő, mint a férfi, de – ahogy ez az ol-lódiagram is mutatja – ez a doktori képzés során megváltozik, és egyre kevesebb lesz nő. A magyar tudomány csúcán, a Magyar Tudományos Akadémián kevés a női akadémikus, s a hazai 334 rendes és levelező tag között mindössze 24 nő van, ami az MTA tagjainak 6,7%-át teszi ki. Különösen kirívó ez annak tükrében, hogy a DSc/MTA doktora címmel rendelkező nők esetében ez még 15,54%, a 2689 DSc/MTA doktora között 418 nő van.

A másik forrás a mai magyar helyzet áttekintésére európai perspektívában az EIGE (European Institute for Gender Equality), a vilniusi székhelyű Európai Társadalmi Nemek Egyenlőségének Intézete, mely a társadalmi nemek egyenlősége indexet készíti. Ha megnézzük a magyar helyzetet, a nők részvétele nő, azaz a nők száma növekszik a tudományban, de a nemi alapú szegregáció megmarad. A jelentés 26. ábrája ezt a bizonyos társadalmi nemek egyenlősége indexet mutatja, az Európai átlagot, amely 2005-ben 60,8, illetve 2015-ben 63, és a magyar helyzetet, ami a jó középmezőnyben található, és ebben semmilyen elmozdulás nem történt tíz év alatt. A jelentés 28. ábrája a nők arányát mutatja a felsőoktatásban. Itt szolid stagnálás mellett Magyarországon a férfiak számának csökkenését látjuk a felsőoktatásban 2015-ben, mely általános európai tendencia. Egyedül Németországban jár több férfi egyetemre, mint nő. A humán tudományok, a művészet és az egészségügyi gondozás területét vizsgálva a jelentés 32. ábrája mutatja a nők arányát; Magyarország már az európai uniós harmadik harmadban van, ami jelzi a fő problémát, azaz a gondoskodó munka elnöiesedését.

A harmadik forrás 2014-es, mikor is az Európai Bizottság által 1999-ben létrehozott szakértői testület, a Helsinki Csoport által vizsgált huszonkilenc európai ország között Magyarország 17%-os aránnyal a tizenkilencedik helyet foglalja el a nők tudományban való részvételét illetően. Lemaradva olyan országok mögött is, mint Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Bulgária. A 17% azonban nem csak más országokhoz képest elgondolkodtató: 17% ugyanis még mindig csak egyharmada az 50%-nak, márpedig a PhD-fokozattal rendelkezők fele nő.

Három probléma csúszik itt egybe, mikor nőkről beszélünk a tudományban, és ezeket valamiért építkezéssel kapcsolatos metaforákkal írja le a szakirodalom: üvegfal, csöpögő vízvezeték és üveglafon (Pető, 2003).

Az *első probléma az oktatás és képzés alapszakaszában* jelentkezik, mikor a lányokat nem buzdítják arra, hogy foglalkozzanak „fiús” tantárgyakkal, mint a matematika vagy fizika. A „láthatatlan tanterv” pedig a fiúk teljesítményét honorálja, míg a lányokét nem. Ekkor jelentkezik az *üvegfal* jelensége, amely a nőket bizonyos szakterületekre szorítja, és azokban a szakmákban, amelyek így elnöiesednek, csökkennek a bérek és a szakmával járó presztízs is.

A *második társadalmi probléma* a doktori fokozat megszerzését, a *PhD-t követő évek* jellemzője, amikor a nők nagy valószínűséggel elhagyják a pályát. Ezt hívják a *csöpögő vezetéknek*, mikor a nők „kicsöpögnek a tudományos előmenetel vezetékeiből” (Paksi, 2014, 193–214.). A pályaelhagyás erősen összefügg a gyermekvállalással. Erre találták ki a munka és a karrier egyensúlyának modelljét. A tudományos karrier modellje arra épül, hogy valaki folyamatosan jelen van, olvassa a szakirodalmat, publikál, mert csak így tud versenyképes lenni. Ez a modell a kutatást mint értéket az ember értéke elé helyezi, ami jelzi, milyen problémákkal kerül szembe a női kutató, mikor kiegyensúlyozott életet akarna élni.

A *harmadik probléma* a PhD megszerzése után a *karrierépítés későbbi fázisában* jelentkezik, amikor a pályát folytató nők szakmai fejlődése jellemzően lassú, vagy elakad egy bizonyos szinten. Ezt hívják üvegplafonnak. A karrier e szakaszában is fontos szerepet játszik a munka és a magánélet megfelelő összehangolása, csak más hangsúlyokkal. A gondoskodás fizetetlen munkáját a gyerekek, az idős szülők vagy a beteg családtagok a nőktől várják el.

Az okok a gondoskodás politikájával függnek össze (Nagy–Paksi, 2014, 193–214.). A modernitás kulcskérdése a gondoskodás. Ki neveli a gyerekeket? Ki tanítja őket? Ki hallgatja meg a PhD-diákok gondjait? Ki ad nekik tanácsot? Ki csinálja meg az akkreditációs anyag adminisztrációját? Ki vezeti a jegyzőkönyvet? Ki állítja össze a tanszéki könyvtár új könyveinek listáit?

A PROBLÉMA ELMONDÁSÁNAK KERETE

Hogyan lehet változást elérni? Ehhez a kérdésfelvetés történetét kell elemeznünk, mely elemzést a Fortepanon található egyik fényképpel szeretném kezdeni. A kép a Múzeum körúton a Pázmány Péter Tudományegyetem egyik tantermében készült, Cholnoky Jenő földrajztudóst ábrázolja hallgatóival 1929-ben (Fortepan, 29841). Ha ránézünk a képre több minden feltűnik.

2. ábra. FOTO/Fortepan, Cholnoky Tamás adományozó, képszám: 29841

Először is a dátum: 1929. A Horthy-korszakról és jellegéről sokfajta vita zajlik napjainkban, hiszen vizsgálata megkerülhetetlen. Vannak, akik statikus, stagnáló, neobarokk, urambátyám világnak állítják be, amely egyes állampolgárok megkülönböztetésére épült. Mások idealizálják, a társadalmi béke és haladás időszakaként gondolják el. Papp Barbara és Sipos Balázs legújabb kiváló könyve alapján, mely a diplomás nők történetét elemzi a Horthy-korban, azt állíthatjuk, hogy a korszakban döntő elmozdulás történt a modern női lét elfogadásában (Papp–Sipos, 2017). Kornis Gyula felsőházi tag, államtitkár 1925-ben még tanulmányt publikált arról, hogy a női nem tulajdonságaival összeegyeztethetetlen az értelmiségi pálya. 1941-ben már támogatta Magyar Zoltánné Techtert Margit magántanári pályázatát. Azé a Techtert Margitét, aki a *Magyar Női Szemle* szerkesztőjeként döntő szerepet játszott a női értelmiségi lét széles körű elismertetésében és a normaváltás előkészítésében. A normaváltás pedig kétségkívül elért bizonyos sikereket. A korban zajló viták azt elemezték, hogy alkalmas-e egyáltalán a nő arra, hogy egyetemre járjon. Ha igen, milyen szakra? Vannak-e a nőknek ilyen képességeik? Ha a nő célja és feladata a család, akkor azzal nem ellentétes-e az egyetemre járás? Összebékíthető-e a diplomaszerezés és a család? Ezek a kérdések a mai hallgatónak is ismerősen csenghetnek. Nem azt akarom ezzel jelezni, hogy „mennyi mindennek kell itt megváltoznia ahhoz, hogy ne változzék semmi”, hogy az ismert mondást idézzem, hanem azt jelzem, hogy mennyire velünk élnek még ma is a megnyugtató válasz nélkül maradt kérdések.

A dilemma eredetét elemezve Madách Imre híres, sokat idézett MTA székfoglaló beszédéhez kell visszanyúlnunk, amely bemutatja a 19. századi álláspontot. Illetve Kornis Gyuláét 1925-ben.

„A nő korán fejlődik, de teljes férfiúi érettségre sohasem jut; könnyebben felfog és tanul, de teremtő géniusz híjával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik. Ő mindig csak szenvedő, sohasem a beható elemet képviseli, s innen, míg a dilettantizmus legkedvesebb kontingensét szolgáltatja, soha a művészetet és a tudományt lényegesen előre nem vitte. E cáfolhatatlan tény nem tulajdoníthatjuk ellenkező irányú nevelésnek. Azon férfiaknak legnagyobb része, kiket a géniusz megszállt, szintén a legellenkezőbb irányú utakról törtek hivatásuk felé – és győztek, mert a szellem erősebb minden földi akadálnál.” (Madách, 1958)

De ezt a női és férfi különbözőséget másképpen is lehet értelmezni. Ki ne hallotta volna az érvt, most nem emlegetnék se politikai pártot, se nőjogi aktivistát, se férfi, se női politikust, hogy azért kell több nő a politikába, mert a nők békésebbek és kompromisszumkézsőbbek, így jót tesz részvételük a versenyre épülő munkavégzés hangulatának. Vannak, akik azzal érvelnek, mint Sanda Harding is, hogy a nők sajátos ismeretelméleti nézőpontja – a jobb beleérző készség és az ösztönös megérzések – gazdagítják a tudományos megismerés folyamatát (Harding, 1991).

Hogy ezt a paradoxont – egyenlőség vagy különbség – tovább elemezzük, szeretném Bobula Idát idézni, aki a magyar nőtörténetírás elfelejtett üttörője. Sajnos csak a sumer–magyar rokonságról írott munkáit idézik, pedig Bobula nagyon sokat tett a nőnevelésért.

Bobula Ida, az egyik első magyar tudósnő, családi tradíciókat követve az 1920-as években az Amerikai Egyesült Államokba ment, ahol két évig szociológiát tanult. 1924-ben Budapesten avatták a történettudomány doktorává, 1939-ben pedig a debreceni Tisza István Tudományegyetemen egyetemi magántanár lett. Még 1920 és 1924 között a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége női szakosztályának elnöke volt, utóbb munkatársa a *Magyar Női Szemle* című folyóiratnak, az Egyetemet és Főiskolát Végzett Magyar Nők Egyesülete időszaki kiadványának. Magyarországon kutatóként nem kapott állást, bár dolgozott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, majd 1944-ig egy fővárosi lánykollégiumot igazgatott. Ugyanakkor munkásságát, így többek között *A nő a XVIII. századi magyar társadalomban* című monográfiáját a hazai historiográfia ma is számon tartja. A következő idézetben már nyomon követhető a nők tudományban betöltött szerepével kapcsolatos felfogás változása, hogy Madách nézetei már nem tarthatóak.

„Akikben van komoly és áldozatkész hivatástudat, annak azt tanácsolom, hogy vegye fel a keresztjét és menjen főiskolára, akkor is, ha nő. Nőnek lenni ugyan súlyos handicap a mai életben – ezt tudni kell! –, de nem ok arra, hogy feladjuk a küzdelmet.” (Kiemelés az eredetiben. Bobula, 1937, 123.)

Mi is ez a *handicap*, mai írásmóddal hendikep? És mit lehet tenni ellene? Ebben a tanulmányban amellet érvelek, hogy a hármas stratégiával lehet ezt a bizonyos hendikepet megpróbálni legyőzni: Növelni kell a nők számát, meg kell változtatni az intézményeket, és meg kell változtatni a tudást.

Visszatérve az 1929-es képre. Ha figyelmesen megnézzük a képet, sokkal több nő volt a tömött előadóteremben Cholnoky professzor földtudományi óráján, mint férfi. Ez rögtön kérdéseket vet fel főleg napjaink előbb elemzett, a nők tudományban való részvételét mérő adatai alapján.

Az első, egyáltalán hogyan kerültek nők a földrajztudományba? Másodszor pedig, hogy mi lett velük? Magyarországon 1895-ben nyíltak meg a felsőoktatás egyes területei a nők előtt. Már 1895 előtt is voltak tudós nők, akik családi helyzetük miatt tanulhattak. Vagy mert „fiúnak nevelt lányok” voltak, azaz, ha a családban a kívánt fiúgyerek lány lett, akkor ő kapta meg a társadalmi mobilitáshoz létfontosságú oktatás lehetőségét. Vagy mert egyes nőknek a férjük mellett lehetőségük volt tudománnyal is foglalkozni. De nők az intézményes és intézményesített tudás létrehozásában nem vettek részt, nem kérdőjelezték meg, hogy a köztérben a nőknek nincs keresnivalójuk. Ebben rövid ideig változást hozott az 1918-as népköztársaság, amely előírta, hogy minden egyetem minden fakultására (kivéve a hittudományi karokat) fel kell venni az arra érdemes női jelentkezőket.

Ezzel eldőlni látszott az a kérdés, hogy a nők általában alkalmasak-e a szellemi pályákra, és konkrétan a „férfias intelligenciát” (képességeket) követelő területekre: az esszencialista álláspont híveit (akik szerint a nő és a férfi közötti biológiai-lelki különbségek jelölik ki a nők helyét a társadalomban, mint Madách) „legyőzték” a konstruktivista nézet követői, mint Bobula Ida jó fél évszázaddal később. Ez a fogalom, „legyőzték”, nem írja le pontosan azt a harcot, mely hosszú évtizedekig folyt, és melynek élharcosa volt többek között a most ezzel az eseménnyel is ünneplendő Hugonnai Vilma.

Az emancipációs mozgalmak különböző csoportjai az egyenlőség nevében azonos jogokat követeltek a nőknek. A politikában, az oktatásban, a kultúrában. Nem mást, hanem azonos jogokat. A nők oktatásának és a tudományhoz való hozzáféréseinek kérdése a demokrácia kérdése. De ha a tudományos kutatásban és felsőoktatásban részt vevő nők számát nézzük, ott bizony a nők eltűnnek, illetve láthatatlan munkát végeznek. Ők az asszisztensek, titkárnők és feleségek. Papp Barbara és Sipos Balázs meggyőzően érvel, hogy nem lehet leszűkíteni a modern nő kérdését csak a diplomával rendelkezőkre, mert akkor nem értjük meg azt az alapvető változást, amely a magyar társadalomban lejátszódott a női szerepek tekintetében a két világháború közötti időszakban (Papp–Sipos, 2017). Azt azonban biztosan valószínűsíthetjük, hogy az ezen a képen látható sok boldogan mosolygó nőből senki se lett egyetemi tanár vagy kutató. És Cholnoky professzor nyugdíjazása után a professzori székekben a tanszékeken az utóda szintén férfi lett.

A nők tudományban betöltött szerepe történetének kanonizált elbeszélése szerint 1895-ben a nők bejuthattak az egyetemre, sokan közülük diplomát szereztek, aztán a háborús események miatt egyre többüknek jutott szakmai lehetőség. Például Bosznia annektálásával a magyar orvosnők már a világháború előtt állást kaptak Boszniában, hiszen a helyi lakosság női tagjait csak nők vizsgálhatták meg. Vagy az I. világháborúban nemcsak az orvosnők, mint Hugonnai Vilma, hanem az önkéntes ápolónők is megismerkedtek nemcsak a háború borzalmaival, hanem az önállóság anyagi és pszichológiai eredményeivel. Az első világháború utáni összeomlás kiélesítette a nagy presztízzsel és relatíve nagy autonómiával járó foglalkozásokban, mint az értelmiségi szakmák, a versengést. Ennek következménye, hogy törvénnyel kívánták korlátozni egyes társadalmi csoportok bejutását az egyetemre. A hírhedt *numerus clausus törvényt*, melyet eredendően a nők számának csökkentésére kívántak alkalmazni az egyetemeken, kiterjesztették a zsidókra is (N. Szegvári, 1988, 105–113.). Majd valóban évekig (Klébelsberg Kunó 1926. és 1927. évi rendeleteig) nem vettek fel nőket az egyetemekre. Nők legfeljebb magántanári kinevezést kaphattak. Azok a nők, akik részt vettek az emancipációs mozgalomban, és 1918–1919-ben aktív szerepet játszottak, mint Polányi Laura (1882–1959) vagy az első magyar kémia professzor, Marie Curie munkatársa, Götz Irén (1889–1941) elhagyták az országot. De egyikük sem kapott formális egyetemi tudományos állást se az Egyesült Államokban, se a Szovjetunióban.

Aztán 1946-ban megnyílt a tér a nők előtt. Andics Erzsébetet (1902–1986) 1950-ben a Magyar Tudományos Akadémia első női tagjává választották. És megkezdődött a felsőoktatás tömegesítése, amit csak nagyon lassan követett a nők vezető helyzetbe kerülése. De ettől kezdve a nők lehettek állami alkalmazottak is.

1989 után nem sok minden változott, sőt rosszabb lett. A Helsinki Csoport első jelentéseiben kimutatta, hogy a volt szocialista országokban a nők, éppen a felülről bevezetett egyenlősítő politika miatt, nagyobb számban voltak jelen a természettudományokban. Igaz, vezető pozícióhoz kevésbé jutottak. Viszont 1989 után az állami beavatkozás hiányában a nők száma erőteljesen csökkent, főleg a vezető pozíciókban. Ezzel párhuzamosan folyamatos lett a pénzkivonás a felsőoktatásból, másrészt a kiválóság hajszolásában a nők társadalmi hátránnyal indulnak. Az európai uniós csatlakozás pedig nem hozta meg a remélt változást (bővebben Séllei, 2015, 260–277.). Mint a Horizont 2020 tanácsadó testületének tagja többször, de hiába tettem szóvá, hogy az EU-s kutatási politika és keretek strukturálisan diszkriminálják a kelet-európai oktatókat, kutatókat.

Most pedig, hogy a társadalmi nemek egyenlősége sajnálatosan politikai harcok témája lett, mert sokan a társadalmi nemek egyenlőségének kérdését politikai gyűlöletkampány eszközöként használják, a helyzet még bonyolultabb (Pető, 2017, 209–219.).

Ugyanezt a szomorkás kronológiát a nők helyzetéről a tudományban úgy is el lehet mondani, mint egy sikertörténetet. Én ezt szeretném hangsúlyozni. Azoknak a nőknek az élete, akik a fényképen mosolyognak ránk, biztosan megváltozott, annak ellenére, hogy nem lett belőlük dékán vagy egyetemi tanár. Bizonyára sokukban maradt keserűség, mert az egyetem elvégzése után nem kaphattak állást tudományos területeken, és nem végezhetek tudományos munkát. Lehet a mai Magyarországon változtatni azon, hogy ne legyen keserűség és hendikep? Feltétlenül. Ezt elemzem a tanulmány befejező részében.

VÁLTOZTATÁS

A változtatás azonban nem könnyű, mert bonyolult kérdésről van szó, amikor a nők helyzetéről beszélünk a tudományban. Az általam legjobban ismert Horizont 2020-as pályázatokban a társadalmi nemek egyenlőségét három területen veszik figyelembe: kutatócsoportok összetétele, a döntéshozatali csoportok összetétele (40% alulreprezentált nem) és a társadalmi nemek integrálása a kutatás tartalmába. Új, integratív megközelítésre van szükség a kérdés vizsgálatához. Ezt a hármas változtatást mint a helyzet javításának receptjét, már a tanulmány korábbi részében is említettem. Tehát növelni kell a nők számát, meg kell változtatni az intézményeket és a tudást magát. Erre azért is szükség van, mert ha változtatni akarunk a mai helyzeten, mind a három területen szükség van a változtatásra.

Ezt a reformfolyamatot nem most találtuk ki, hanem Hugonnai Vilmától kezdve Bobula Idáig terjedő története van. Ebbe a történetbe beletartoznak azok a nők is, akik a Múzeum körüli előadóban belemosolyogtak a kamerába 1929-ben, és akiknek a képe most bekerült a Fortepan gyűjteményébe. Persze ez a hármas változtatás: a számok, az intézmények és a tudás változtatása nem megy minden nehézség nélkül.

Az EU kutatással foglalkozó igazgatósága például 2004-ben jelentést adott ki a nők és a tudomány helyzetéről a volt szocialista országokban. (Erről bővebben Pető, 2006, 1014–1017.) Ebben a jelentés magyar szerzője, Groó Dóra leírja azt a folyamatot, ahogy a kutatási pénzek elosztásának résztvevőjeként egyre inkább azt vette észre, hogy a férfi kutatók pályáznak, a nők pedig, akik valójában a pályázatot írták, maximum bedolgozhattak a sikeres tudós férfiú pályázatába. Ez a példa rámutat arra, hogy miért különösen nehéz terep a tudomány a társadalmi nemek egyenlőségének alkalmazására. Hiszen a női kutatóknak, akik férfi főnökeik helyett írták meg a nyertes pályázatot, egyrészt hálásnak kell lenniük, hiszen ha saját néven pályáznak, feltehetőleg sose nyernek, másrészt állítólag maguk döntöttek úgy, hogy bedolgozók lesznek, és semmiféle írott vagy közvetlen intézményes nyomás nem nehezedett rájuk, mégis így cselekedtek. A diszkrimináció, a megkülönböztetés a tudományban egyrészt nehezen megfogható, talán akár megfoghatatlan is, másrészt interiorizált. De miért is lenne probléma, hogy nagyon kevés a nő a magyar tudományban, különösen a természettudományokban és a tudományos élet vezető pozícióiban? Az Európai Unió alapértéke a nemi esélyegyenlőség, s ez óvatos optimizmusra adhat okot a jövőre nézve. Az EU alapértéke az egyenlőség: azaz, hogy a társadalmi nemek alapján történő diszkrimináció (a közvetlen és a közvetett is) az emberi jogok megsértése. A kiválóság, mely az Európai Unió tudománypolitikájának másik alapja, nem jelentheti csak a „férfiak” kiválóságát. A tanulmány első részében ismertetett adatok meggyőzőek. Említettem a három szintet a karrierben. Alapképzés, PhD-képzés és a karrier beteljesedése, ahol a probléma jelentkezik. Hiába tanul már több nő mint férfi az egyetemeken, ahogy haladnak előre a karrierjükben, egyre kevesebben jutnak lehetőséghez, előmenetelük lelassul. A doktori fokozat megszerzése, majd az első állásban való elhelyezkedés egybeesik azzal az időszakkal, amikor a nők a családi kötelezettségek nyomása alatt gyakran magukra maradnak. Mivel a nők általában kevesebbet keresnek, mint a férfiak, így intézményes segítség hiányában egyedül a nőkre hárul a gyereknevelés. A másik nagy vízvonal az egyetemi tanári kinevezés. Hogyan lehetséges az egyre szűkülő, piramisra emlékeztető tudományos kiválasztási rendszer megváltoztatása? Ormos Mária akadémikus mondta egy interjúban félig tréfásan erre a kérdésre válaszul, hogy világos, hogy mi az oka annak, hogy az idő előrehaladtával egyre kevesebb nő kerül a nagy társadalmi presztízzsel és biztos, de egyre szerényebb megélhetéssel járó egyetemi pozícióba. Az, hogy a nők idővel megbutulnak. Vagy, félretéve az iróniát, Bobula

Ida gondolatát folytatva, nem tudják legyőzni azt a bizonyos *hendikepet*. Vagy nevezzük mai nevén: a strukturális hátrányokat.

Van egy másik keret, amelyben beszélni lehet és kell is a nők tudományban betöltött szerepéről. Ez pedig a hatékonyság. A hatékonyság, az uniós tudomány-politika másik alapelve, pedig aláhúzza, hogy egyetlen gazdaság sem engedheti meg magának azt a luxust, hogy gazdasági érdekeit figyelmen kívül hagyva a nők képzettségét ne maximálisan használja ki. Vagy, hogy azok a geológia tárgyat hallgató nők, akik a Fortepan képén mosolyognak, ne dolgozzanak a szakmában, amit hosszú egyetemi évek alatt sajátítottak el. Bár azzal a neoliberais érvvel, amely a tudományt „ami megmérhető, csak az számít” alapon osztályozza, nem feltétlenül értek egyet, de ez mégis érvet adhat azoknak a kezébe, akik kísérletet tesznek a statisztikailag is kimutatható egyenlőtlenségek feltárására és a helyzet megváltoztatására. A szabályozott, számszerűsített értékelési rendszer inkább segíti, mint hátráltatja a nőket az előmenetelben. Ugyanakkor az MTA doktora cím megszerzésének számszerűsített követelményrendszere segíti, sőt bátorítja a nőket, hogy ők is benyújtsák pályázatukat. Ha nem lenne ilyen világosan lefektetett követelményrendszer, sokkal nagyobb tér nyílna az informális kapcsolatok működésének, és ez, ezt is tudjuk a kutatásokból, a férfiak érdekérvényesítését segíti.

A Yale Egyetemen végzett kutatás szerint például egy pályázati bizottságban dolgozó egyetemi oktatók – férfiak és nők egyaránt – következetesen felülértékelték azokat a pályázatokat, amelyeken férfinév szerepelt, azokhoz képest, amelyeken női név volt található (Cummins, 2017). A Maastrichti Egyetem kutatói azt állapították meg, hogy a női egyetemi oktatókat a hallgatók háromszor kevesebbre értékelték, mint a férfi oktatókat (The Economist, 2017). Mint a kutatók megállapítják – és ezzel csak egyetérteni tudok –, nem tudatos nőgyűlöletről van szó, valószínűleg még csak nem is tudatos diszkriminációról, hanem a nőktől elvárt társadalmi szerepekről alkotott sztereotípiák hatásáról, azaz a kulturális tudattalan működéséről, amelyet befolyásolnak szocializációnk rejtett tantervei. Sokunkkal fordult már elő, hogy olyan értekezleten vettünk részt, ahol mi voltunk az egyedüli nők. Mikor arra kerül sor, hogy eldöntsék, ki vezeti a jegyzőkönyvet, aki értelemszerűen nem tud majd érdemben részt venni a megbeszélésen, vagy ki ugrik ki kávéfőzni, vagy megnézni, hol a kávé, gyakran fordulnak tanácstalan férfitétekintetek a nők felé. Ebből a szempontból azonban már talán kevésbé lehet annyira egyértelműen kijelenteni, hogy a tudományos pálya és előmenetel kizárólag a meritokrácia elvein alapul.

Csépe Valéria, az MTA volt főtítkárhelyettese, akadémikus, a nők kutatásban és innovációban elfoglalt helyét vizsgáló Helsinki Csoport (*The Helsinki Group on Gender in Research and Innovation*) szakértői fórumának első számú magyar delegáltja volt. A Helsinki Csoport legutóbbi jelentésében rámutatott, hogy a tudományos intézetekben „négy év alatt csaknem megduplázódott Magyarországon a vezető pozícióban lévő nők aránya, azaz a 2010-es 9 százalék 2014-re

17 százalékra emelkedett. Az uniós átlagnál gyorsabban nő hazánkban az esélyegyenlőségi tervet alkalmazó kutatási intézmények száma, a nők aránya pedig a férfiakét meghaladóan emelkedik a PhD-fokozatot szerzett kutatók körében is.” (Ma Aczél Petra, a Budapesti Corvinus Egyetem professzora a magyar delegált.) Csépe Valériának kulcsszerepe volt annak az esélyteremtő keretprogramnak a létrehozásában, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia indított 2009-ben. A program lényege, hogy német minta alapján az életkorhoz vagy tudományos fokozat megszerzésének időpontjához kötött pályázatoknál a tíz éven aluli gyermekeket nevelő kutatónők esetében gyermekenként két évvel kitolódik a korhatár. Ez egy fontos lépés volt abba az irányba, hogy a nők strukturális hátrányát központi eszközzel kezeljék.

A Bobula Ida által korábban idézett *hendikep* azonban nemcsak strukturális. Kínálat van kereslet nélkül, azaz több nő szeretne bekerülni a tudományos pályára, de nincs rá lehetősége. Ezen például ezzel a programmal lehet javítani. De van egy másik tényezője ennek hendikepnek: egy interiorizált, belsővé tett, melyet az életutak elemzésével lehet megérteni, illetve javítani rajta. Hugonnai Vilma minden kiváltsággal rendelkezett, amellyel a 19. század végén egy nő rendelkezhetett: jó és gazdag családból származott, egészséges volt, és bár csak kezdetben, de egy támogató férj állt az oldalán. Úttörő szerepet játszott abban, hogy mikor azt mondják, ’orvos’, nem csak férfiak jutnak az eszünkbe. Ha ránézünk a fényképre, professzor Cholnoky Viktor megfelel az egyetemi professzor mai sztereotípiájának: idős, fehér szakállal van, és sugározza a magabiztos tudományos tudást. Míg az idősebb férfi kulturálisan a bölcsességet, a tudást és a tekintélyt sugallja, addig az idősebb nő képzetéhez nem kapcsolódnak – reméljük csak egyelőre – ilyen asszociációk. Márpedig a professzor sztereotipikus képének alapvető eleme a bölcsesség, a tudás és a tekintély, és például ez a sztereotípia az, ami olyan idős női professzorok, mint jómagam elfogadását nehezíti.

Ezt pedig nem könnyű megélni, sőt túlélni. Saját tapasztalatból mondom. A német katolikus alapítvány, a Cusanuswerk mentoraként dolgoztam évekig. A német felsőoktatásban a nők helyzete lényegesen rosszabb, mint Magyarországon, igaz, a felsőoktatásban dolgozók presztízse és jövedelme ott lényegesen nagyobb. Ezt felismerve indított programot a Cusanuswerk, minden évben pályázatot hirdetve PhD-hallgatóknak, akik magukkal hozzák a programba a doktori témavezetőjüket is. Az alapítvány félévente képzéseket szervezett a doktoranduszoknak arról, hogyan oldják meg a nehéz kérdéseket, döntéseket: például, ha úgy érzik, hogy az egyetemen nem kapják meg azt az intézményes támogatást, amit megérdemelnének, vagy másképpen látnak egy szakmai kérdést, mint a mentoruk. És mi, témavezetők, kommunikációs gyakorlatokban vettünk részt: hogyan lehet és kell például azt kommunikálni a doktori diákkal, ha rossz irányba halad a kutatása. Ezt a modellt próbálta meg a határon túli magyar doktoranduszokra adaptálni több-kevesebb sikerrel a kalandos sorsú *Collegium Talentum* program (Pető, 2016).

De ha a mosolygó nőket nézzük az 1929-es fényképen, akkor talán megértjük, hogy az intellektuális munka öröme, biztonsága és az egyén integritása az, amiért a nők tanulni akarnak. Ha ez elvész, mert a férfi professzor, a diákok vagy az adminisztráció nem igazságos módon értékeli, akkor szükség van a támogató intézményekre.

Hosszú távú változást a társadalmi nemek egyenlőségének területén az EU-szakpolitika végrehajtásától várhatunk (bár éppen ezen a területen kevés hatásköre van az uniós szabályozásnak). Az optimisták viszont joggal mondhatnák, hogy az Európai Unió előírásainak köszönhetően legalább vannak statisztikáink.

Ez három módon, három eszközként jelenhet meg: mindegyik felülről lefelé ható irányban, erős politikai beavatkozást követelne. Hozzá kell tenni azt is, hogy mind a hárommal szemben ellenérzéseket és kritikát fogalmaznak meg, ami bizonyítja, hogy nincs egyetlen recept az egyenlőtlenség, a *hendikep* felszámolására, mindig az adott helyzettől függ, mi a célravezető.

Az első eszköz az egyenlő bánásmód elve, mellyel intézményesen biztosítani kell, hogy a férfiakat és a nőket egyenlő módon kezeljék. Ez a közvetlen diszkriminációra vonatkozik, és ilyen, hála az elmúlt százötven év nőmozgalmai eredményekben gazdag éveinek, ritkán van, ezért a döntéshozók elégedetten dőlhetnek hátra, hogy ebben nincsen sok teendő. Pedig az oktatási rendszer, a tananyagok, a tankönyvek rendkívül nagy szerepet játszanak a társadalmi nemekkel kapcsolatos sztereotípiák továbbításában. Amíg a tankönyvekben a lányok főznek, és a fiúk olvasnak, sok változásra nem számíthatunk. Amíg a matematikatanárok úgy magyaráznak el egy példát, hogy *úgy mondom, hogy még a lányok is megértsek*, nem lesz változás.

A második eszköz minden olyan pozitív támogató intézkedés, amely a speciálisan hátrányos helyzetűeket támogatja. Ilyen például a kutatásokat támogató német Humboldt-ösztöndíj azon feltétele, hogy a nők öt évvel tovább számítnak „fiatal” kutatóknak, hiszen a nők a negyven év alatti életük nagyobb részét gyerekeveléssel, a munkaerőpiacon kívül töltik. Az esélyegyenlőség a tudományban akkor áll fenn, amikor a – fogalmilag mindig, szükségszerűen szűkösséggel jellemezhető – kevés forrás, javak és a társadalmi terhek elosztását olyan szempontok irányítják, amelyek a kérdéses javakért zajló verseny szemszögéből relevánsak. Tehát nem olyan, a versenyek szemszögéből irreleváns tényezők, mint faj, vallás, osztály, nem, fogyatékoság, szexuális orientáció, etnikum vagy más olyan külsődleges tényezők, amelyek ronthatják bizonyos versenyzők esélyeit a sikerre. Igen ám, de ennek a megvalósításához „pozitív diszkriminációra”, avagy – a ma már általánosabban elfogadott kifejezést használva – „támogató intézkedésekre” lenne szükség. Ezek olyan beavatkozásokat jelölnek, amelyek a diszkrimináció megelőzésére vagy megszüntetésére, illetve a hátrányok kiegyenlítésére szolgálnak, megcélozva a hátrányos megkülönböztetés veszélyeinek kitett, megbélyegzett csoportokat. De a pozitív akciók bevezetését a magyar

közvéleménynek sem a konzervatív, sem pedig a liberális része nem fogadja el. Ki ne hallotta volna az „Én nem akarok kvótánő lenni, mert keményen dolgozom”, vagy hogy „nem tehetjük meg X-szel, hogy kvóta alapján nevezzük ki, összesúgnak mögötte, hogy ő bizony kvótánő”. Pedig a kvóta csak, hangsúlyozom, csak egyenlő teljesítmény esetén ad lehetőséget annak a jelöltnek, aki abban a kategóriában az alulreprezentált csoportba tartozik. Az ellenérzéseket az is okozza, hogy egyesek szerint a társadalomban gyökerező egyenlőtlenségeket nem lehet jogi intézkedésekkel megszüntetni. Az uniós nyomásra elfogadott magyar antidiszkriminációs törvény magyarázatában is az szerepel, hogy a születéskor meglévő esélykülönbségek nem küszöbölhetők ki jogi eszközökkel. Ez a liberális jogértelmezés már a szövegezésével megkérdőjelezte az egész törvény jogosultságát, és kizárta a támogató eszközök alkalmazását, amelyek pedig történetileg kimutathatóan a leghatékonyabb módszerek a társadalmi egyenlőtlenségek kezelésében. Azok is ellenzik az esélyegyenlőség elvének alkalmazását a tudománypolitikában, akik a társadalmi egyenlőtlenséget egyszerűen csak jogi kérdésként szemlélik. Ők azok, akik az egyenlőtlenség problémáját megoldottnak tekintik, mivel az jogi szinten, *de facto* már szabályozást nyert, és nem ismerik el, hogy a „női jogok” különbözzenek az emberi jogoktól. Ugyanakkor a jogi intézkedésektől önmagukban nem lehet csodát várni, nem helyettesítik az intézményi szintű döntéseket, hiszen az intézmény az a szint, amely az egyenlőtlenségeket leginkább létrehozza és legitimálja a közgondolkodásban. Ezen elsősorban az oktatás tartalmának társadalmi nemekre érzékeny átalakításával lehet segíteni. Egy ilyen átalakítás legfontosabb célja a társadalmi nemek egyenlőségének elérése az oktatás és kutatás tartalmi területein.

Egy másik, főleg a tudományban megjelenő ellenérv az esélyegyenlőségi politika alkalmazása ellen az, hogy az emberek között természetes egyenlőtlenségek léteznek tehetségekben és képességekben, tehát az esélyegyenlőség elve, amely a természetes egyenlőtlenségekre épít, nem megszünteti, hanem éppen felnagyítja azokat. Sőt, a támogató intézkedések az esélyegyenlőségi politika ellenzői szerint azt is sugallják, hogy ők maguk, a támogatásra szorulóknak nem is képesek segítség nélkül megfelelő teljesítményre. Ezt az érvet használják azok a női kutatók is, akik zsigeri ellenszenvet fejeznek ki az ún. „feminista” megközelítéssel szemben, mert úgy érzik, ezzel a szakmai, tudományos teljesítményük értéke kerül veszélybe, és a legkevesébé sem támogatóak a női szolidaritás alapján. Pedig a „természetes” különbségek relatívak, nem pedig magától értetődőek, ezért minden egyenlőtlenség a társadalmi intézményekből és gyakorlatokból származik, nem pedig „magától”, természetesen alakul ki. (A korábban említett, Groó Dóra által hozott példánál maradva, a magyar kutatási intézményrendszer feudális, patriarchális jellege miatt nagyobb az esély a hosszú távú tudományos sikerre, ha a női kutató a „bedolgozó” láthatatlan státuszát választja, s nem tör egyéni, azaz intézményesen elismert babérokra.)

A harmadik eszköz a társadalmi nemek egyenlőségének elérésére az egyenlőség elvének a középpontba állítása (gender mainstreaming), ami a társadalmi nemek egyenlőségét a szervezetek, intézmények, programok, szakpolitikák és gyakorlatok középpontjába helyezi. A *gender mainstreaming* kritikájának külön könyvtárnyi szakirodalma van. A kritika egyik része azzal kapcsolatos, hogy aki mindent át akar alakítani, az valójában semmit se alakít át. S így csak a retorikai fordulatokban jelenik meg az átalakítás vágya. A másik kritika pedig azzal kapcsolatos, hogy a nyugat-európai szakpolitikai stratégia, a *gender mainstreaming* mennyire használható módszer a kelet-európai, posztkommunista helyzet megváltoztatására. Az EU-s tagsággal Magyarország, éppen úgy, mint a többi volt szocialista ország, átvette, mert át kellett vennie a pillanatnyilag létező legfejlettebb szakpolitikai mechanizmust a társadalmi nemek egyenlőségének a szakpolitikákban való alkalmazására. Ennek hatékonyságát azonban lerontja, korlátozottá és alibiszervé teszi a megvalósítás módja, amely gyakran felülről lefelé irányuló, a civil szervezetekkel nem konzultáló, sőt a téma szakértőinek véleményét figyelmen kívül hagyó rendszer.

Amíg a tudománypolitikai döntéshozók, akiknek a többsége férfi, a „női” megjelenést saját veszteségként és veszélyként élik meg, addig nagy változásra nem nagyon számíthatunk. A női választójogot se tudták volna dédanyáink kivívni, nem is olyan régen, ha nincsenek támogató férfiak, mint például a Férfi Liga a Nők Választójogáért. Hugonnai Vilma se mehetett volna tanulni, ha a férje nem engedi el.

Magyarország európai uniós tagsága csak lehetőséget biztosít a tudomány területén a nők hátrányos helyzetének javítására, hiszen a formális, alibi típusú, retorika szintjén történő megvalósításnak nagy kultúrája van a posztkommunista országokban. A nemzetközi érték megvalósítása országos szinten csak a hálózatépítéssel, a folyamatos lobbizással és az értékek melletti nyílt kiállással – mint ez a mai ülés az MTA-n – lehetséges. Méghozzá úgy tűnik, hogy ez rövid távon csak azzal a pragmatikus érveléssel érhető el, amely szerint hatékonyabb, több pénzt termel az a tudomány, mely nem a nemi alapú diszkrimináció elvén működik. A jövőben az hozhat változást, ha a közös nyereség érzése vezeti majd a tudományos döntéshozókat, hiszen a demokratikusabb és hatékonyabb tudományos élet mindenkinek hosszú távú érdeke. Akkor talán a jövőben a kutatónők a siker biztos reményében maguk is mernek vállalkozni arra, hogy saját néven és saját jogon írjanak pályázatokat. A női tudós nem különös csodabogár vagy egzotikus „más” lesz, hanem egyszerű munkavállaló. Ami persze nem oldja meg a problémákat, hanem csak más helyre helyezi őket. De az a jókedv és a közösség érzése, amely erről az 1929-ben készült képről árad, alapot adhat a reményhez, hogy ez sikerülhet.

IRODALOM

- Bobula I. (1937): A nő és a hivatal. *Új Idők*, 123–125.
- Cummings, M. (2017): Study Shows Gender Bias Persists in Performance-driven Industry. *Yale News*, 24 October 2017. <https://news.yale.edu/2017/10/24/study-shows-gender-bias-persists-performance-driven-industry>
- Harding, S. (1991): *Whose Science? Whose Knowledge?* Cornell University Press
- Hargittai M. (2015): *Nők a tudományban*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Madách I. (1958): *A nőről, különösen esztétikai szempontból. Székfoglaló értekezés az Akadémián. (Válogatott művek)* Budapest: Szépirodalmi Kiadó, <http://madach.hu/old/egyebmuvek/madachnorol.pdf>
- N. Szegvári K. (1988): *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók felvételéről*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Nagy B. – Paksi V. (2014): A munka-magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében. In: Spéder Z. (szerk.): *A család vonzásában: Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére. (Demográfus Könyvtár 2)* Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 159–175. http://real.mtak.hu/13073/1/Nagy_Paksi_Magasan_kepzett_nok_vegleges.pdf
- Paksi V. (2014): Miért kevés a női hallgató a természet- és műszaki tudományi képzésekben? Nemzetközi kitekintés a „szívárgó vezeték” metaforájára. *Replika*, 85–86, 193–214. http://real.mtak.hu/15481/1/Paksi_tordelt_javPV.pdf
- Papp B. – Sipos B. (2017): *A modern diplomás nő a Horthy-korban*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Pető A. (szerk.) (2003): *Női esélyegyenlőség Európában. Nőtudományi tanulmányok és a munkaerőpiac kapcsolata Magyarországon*, Budapest, Balassi Kiadó
- Pető A. (2006): Miért marad továbbra is alacsony a nők aránya a magyar tudományban az EU csatlakozás után is? *Magyar Tudomány*, 167, 8, 1014–1017. <http://www.matud.iif.hu/06aug/13.html>
- Pető A. (2016): Collegium Talentum: amire nincs pénz. *Mandiner*, április 1. http://egyetem.mandiner.hu/cikk/20160401_peto_andrea_collegium_talentum_amire_nincs_penz
- Pető A. (2017): Anti-gender, azaz a társadalmi nemek fogalmát mint ellenségképet használó tudományos diskurzus megjelenése Magyarországon. In: Kovács M. (szerk.): *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 209–219. http://www.eltereader.hu/media/2017/03/Kovacs_Monika_szerk_Tarsadalmi_nemek_RE-ADER.pdf
- Sélei N. (2015): Professzornők a Debreceni Egyetemen. *Debreceni Szemle*, 3, 260–277. http://szemle.unideb.hu/wordpress/wp-content/uploads/2015_3_Sellei_Nóra.pdf
- The Economist (2017): Research Suggests Students Are Biased against Female Lecturers. *The Economist*, 11 September 2017. <https://www.economist.com/news/science-and-technology/21729426-how-long-does-prejudice-last-research-suggests-students-are-biased-against>